

İKLİM KRİZİNİN EŞİĞİNDE YENİ ÇİTLEMELER: KÜÇÜLME VE MÜŞTEREKLER TARTIŞMALARINA BİR KATKI

Talha KUTAY¹
Munise Tuba AKTAŞ²

Öz

İklim krizinin eşğine gelinen günümüzde, atmosfere salınan karbonun ve artan eşsizliğin temel sorumlusu olan ekonomik büyümeye dair sorgulamalar artmaya başlamıştır. Her ne kadar ütopyik görölse de iklim krizinden kurtulmanın tek yolunun büyüme toplumundan küçölme toplumuna geçiş olduğu, fikri giderek daha makul hale gelmiştir. Çevresel müştereklerin hem iklim krizini hem de yoksulluğu engellemede önemli doğal kaynaklar olmalarından dolayı küçölme toplumuna geçiş sürecinde önemli rol oynayacaklardır. Bu çalışmada küçölme toplumuna geçiş sürecinde müştereklerin önemine dikkat çekilerek küçölme ve müşterekler tartışmalarına katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Alan yazın incelendiğinde 2000’li yıllar sonrasında Dünya genelinde müştereklerin korunmasına dair yapıcı politikaların uygulanmadığı görölmektedir. Çevresel müştereklerin yoğun şekilde metalaştırılması nedeniyle ortak alanlar daralmıştır. Bu politikalar özellikle az gelişmiş ölkelerde yoksulluğun derinleşmesine ve iklimsel bozulmaların artmasına neden olmaktadır. Müştereklerin sürdürülebilirliğinin sağlanması özyönetim şeklinde bir örgütlenmeyle mümkün olabilecek, sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesi de iklimsel bozulmaların azalmasına katkı sağlayabilecektir. Müştereklerin korunması ve küçölme toplumuna geçiş piyasacı ekonomi politikalarından sıyrılıp daha kamucu politikalara yönelmekle mümkün olabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Küçölme, Müşterekler, Çitlemeler, İklim Değişikliği, Neoliberalizm.

¹ Yüksek lisans öğrencisi, Anadolu Üniversitesi, SBE, İktisat Bölümü, talhakutayfb@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4005-3222

² Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisat Bölümü, mtturker@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1541-4639.

NEW ENCLOSURES ON THE VERGE OF THE CLIMATE CRISIS: A CONTRIBUTION TO THE DEGROWTH AND COMMONS DEBATE

Abstract

In today's world, on the brink of the climate crisis, questions regarding economic growth, which is the main culprit behind the increasing carbon emissions and growing inequality, have started to escalate. Although seen as utopian, the idea that the only way to escape the climate crisis is a transition from a growth society to a degrowth society has gradually become more reasonable. Environmental commons will play a significant role in the transition to a degrowth society due to their status as crucial natural resources for preventing both the climate crisis and poverty. This study aims to highlight the significance of commons in the transition to a degrowth society, contributing to the discussions on both degrowth and commons. When the literature is examined, it is observed that constructive policies for the protection of commons worldwide have not been implemented after the 2000s. Due to the intensive commodification of environmental commons, common spaces have shrunk. These policies, especially in less developed countries, lead to deepening poverty and increasing climate disruptions. Ensuring the sustainability of commons can be possible through self-governance and sustainable management can contribute to reducing climate disruptions. Protecting the commons and transitioning to a smaller community can be possible by moving away from market-oriented economic policies and turning towards more public policies.

Keywords: Degrowth, Commons, Enclosures, Climate Change, Neoliberalism.

Giriş

“İklim değişikliği ile ilgili zirvelerin tekrar eden başarısızlığı altında ekonomik ve politik yöneticilerin küresel rekabet mantığına hapsediğinin altını çiziyor. İnsanlığın müşterek kaderi fikri hala kendini dayatamadı, kaçınılmaz olan işbirliğine giden yollar hala kapalı. Gerçekten müşterek – olmayanın trajedisini yaşıyoruz” (Dardot ve Laval, 2018: 5).

1980'li yıllar itibariyle kamucu politikaların ekonomi politikaları içindeki oranı giderek azalmış ve ekonomi politikaları piyasa merkezli bir yaklaşımla kurgulanır hale gelmiştir. Piyasa merkezli bu yaklaşımın bir sonucu olarak giderek artan “üretim ve tüketimi sürekli artırma tutkusu” dünyayı iklim

krizinin eşğine getirmiştir. Kökeni ilk yazınsal yapıtı olan Gılgamış Destanına kadar uzanan bu tutku sonucunda ulaşılan bolluk ve zenginlik insanın daha fazlasını isteme ve ona ulaşma arzusunu azaltmamış, üstüne üstlük yarattığı yeni eksikliklerle daha fazlasına ulaşma isteğini sürekli kamçulamıştır (Aktaş, 2023). Her ne kadar krizden kurtulmak için ana akım çevre yaklaşımları ortaya atılsa da yerel sermayelerin ve gelişmiş kapitalist ülkelerin kendi aralarındaki rekabeti, bahsi geçen yaklaşımlar doğrultusunda gerçekleştirilen konferans ve toplantıların sonuç metinlerine uyulmamasına yol açmıştır.

Çalışma kapsamında küçülme toplumuna geçiş sürecinde müştereklerin önemine dikkat çekilerek küçülme ve müşterekler tartışmalarına katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Temel amacıyla ilişkili olarak çalışmanın diğer bir iddiası da çevresel müştereklerin sürdürülebilirliğinin sağlanmasıyla neoliberal politikaların bireylerin gelirlerini aşındırmasına karşı bir savunma mekanizması oluşturulabileceğidir. Çalışmanın ilk kısmında ekonomik büyümenin neden sürdürülemeyeceği, küçülmenin neden gündeme alınması gerektiği ve küçülmenin hangi politikalarla gerçekleştirilebileceği irdelenmektedir. Ardından müştereklerin toplumlar açısından neden önemli olduğu ortaya koyularak, ekonomik büyümenin temelini oluşturduğu neoliberal politikaların müştereklerin sürdürülebilirliğindeki etkisi üzerinden durulmaktadır. Son kısımda ise neoliberal politikaların müşterekler üzerindeki etkisi ve müştereklere yönelik gerçekleştirilen yeni çitlemelere dikkat çekilmektedir.

1. Ekonomik Büyümenin Sürdürülemezliği ve Küçülme Tartışmaları

Büyümeyle temel alan toplumun herkes için mutluluk hedefini gerçekleştirmesinde başarısız olması hem sürekli büyüme hayaline yönelik sorgulamaları artırmış hem de nüfusun bir bölümünün zenginlik içinde yüzerken, diğer kesiminin yoksulluk içinde çırpınmasına neden olmuştur (Latouche, 2018). Aynı zamanda finansal ve ekonomik krizlerin bedelini düşük ve orta gelirli bireylerin ödemek zorunda kalmasına yol açmıştır. Uzun çalışma saatleri, kirlilik ve psikolojik sağlığın bozulması gibi maliyetleri olan büyüme, hanelerdeki görünmez emeğin desteğiyle sürdürülmesi, büyümenin kaynağı olan enerji ve hammaddelerin çoğunun az gelişmiş bölgelerden elde edilmesi ve atık ve kirletici maddelerin doğaya salınmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan kirliliğin alt sınıf insanların yaşadığı bölgelerde yoğunlaşmasından dolayı adaletsizdir. Teorik olarak daha temiz teknolojilerin geliştirilmesi ve ekonomide hizmet sektörünün oranının artırılmasıyla birlikte ekonomilerin karbonsuzlaştırılacağı ve büyümenin daha sürdürülebilir hale geleceği öne sürülmektedir. Fakat, 2050 yılına kadar küresel karbon

yoğunluğunun (C/\$) bugüne kıyasla 20-130 kat azaltılması gerekirken, 1980-2007 yılları arasında küresel karbon yoğunluğunun azaltımı yalnızca %23 oranında olmuştur (Kallis vd., 2020: 27). Yenilenebilir enerji kaynakları temiz olsa da mevcut teknolojilerin yetersizliği nedeniyle yenilenebilir kaynakların enerji yatırımının getirisi (EROI) fosil yakıtlara göre daha düşüktür. Bu nedenle yenilenebilir enerji kaynaklarına geçişin kendisi de oldukça yüksek miktarda konvansiyonel enerji tüketimi gerektirmektedir. Yenilenebilir kaynakların mevcut büyümenin sürekliliğini sağlayabilmesi de bu aşamadan sonra bir alternatif olarak ön plana çıkacaktır. Örneğin elektrikli araçların batarya üretimi, içten yanmalı bir araca kıyasla daha çok sera gazına neden olmaktadır. Dunning (2019)'e göre elektrikle çalışan araba ve bataryaların üretimi fosil karbon salınımlarında net bir artışa neden olsa da buna değerlidir; çünkü ne olursa olsun, bu süreçte fosil yakıtlı altyapıdan bütünüyle elektrik bazlı bir altyapıya geçmek için gerekli bir adımdır. Dunning bu konuda haklıdır. Fakat şu soruya cevap vermek önemlilik arz etmektedir: Dünyanın sonu gelmeden elektrik bazlı bir altyapıya geçilebilecek midir? Elektrikli araçlarla ilgili diğer bir dezavantaj ise bataryalarının değiştirme maliyetinin araç fiyatının yarısı miktarında olmasıdır. Bu durum özellikle elektrikli araçların yaygınlaşmasının önünde en büyük engeldir. Bu bağlamda bir güneş uygarlığı ancak küçük ekonomileri destekleyebilecektir (Kallis vd., 2020).

Büyümeyle temel alan bir toplumda meydana gelen finansal ve ekonomik krizlerin çözümü için hükümetler bazında üç öneri öne sürülmektedir: (1) Kimi hükümetler krizlerin çözümünün tasarruf ve kemer sıkma politikalarıyla mümkün olacağını ifade ederken, (2) kimileri daha fazla büyümenin krizlere çözüm olacağını belirtmekte ve (3) son olarak kimileri de her iki alternatifin harmanlandığı bir çözümü öne sürmektedirler. Tasarruf politikası sermaye kesimi için krizlerden çıkmak için bir yol iken, orta ve düşük gelirli insanlar için kemer sıkma anlamına gelecek ve toplumun geneli için sefalet kaçınılmaz olacaktır. Sermaye lehine vergiler düşürülmekte, özelleştirmeler artmakta ve orta ve düşük gelirli insanların aleyhine olacak şekilde sosyal harcamalar azaltılmaktadır. Bunun sonucunda kısa dönemli olarak yatırımlarda ve istihdamda artış yaşansa da alt ve orta sınıfların içine düştükleri sefalet batağından kurtulmaları mümkün olmamaktadır. Bunun tersi şekilde krizlerin çözümünün sürekli büyüme olduğunu ifade eden eski Keynesçi reçeteler de mevcut dünyanın sınırlarının sürekli büyüme kaldırarak durumda olmamasından dolayı arzu edilir bir tedavi yöntemi değildir. Ayrıca devletçi politikaları bünyelerinde barındırmalarına karşın, bu politikalar ve bu politikaları parti programlarında temel alan sosyal demokrat partiler, son otuz yıl boyunca oluşumuna bizzat kendilerinin katkı sunduğu neoliberal tablonun demirden prangasına itiraz geliştirememektedirler (Latouche, 2018). Bu bağlamda Fikret Başkaya'nın da ifade ettiği üzere, sistem dahilinde kalan,

radikal olarak sistemi aşma perspektifine sahip olmayan tüm mücadeleler sistemi yeniden üretmekten başka bir işe yaramamaktadır (Başkaya, 2017). Dardot ve Laval (2018)'da Başkaya'yla koşut şekilde söz konusu olanın insanın yaşamda kalması için temel “varlıkları” korumak değil, şu anda doğrudan insanlığı ve doğayı tehdit eden normlar sistemini altüst ederek ekonomiyi ve toplumu derinlemesine dönüştürmek olduğunu ifade etmektedir. Georgescu-Roegen'in terimleriyle entropik ekonomik işleyişin yavaşlatılması, ya planlı bir küçülme ile gönüllü olarak ya da korkunç bir iklim değişikliği ile istemeden kaçınılmaz bir biçimde gerçekleşecek gibi görünmektedir (Kallis, 2020: 65).

1.1. Küçülme Tartışmalarının Tarihsel Gelişimi

Sürekli ekonomik büyümeyle sürdürülebilirliğin birlikte sağlanıp sağlanmayacağına dair tartışmalar günümüzde giderek artmıştır. Bu tartışmalarda heterodoks konumda bulunan ekolojik iktisadın mevcut ekolojik sorunların nedenlerine ve çözüm yollarına dair açıklamaları akademisyenler ve politika yapımcılar tarafından göz ardı edilmektedir. Buna karşın ana akım söylemden hareket etmesinden dolayı daha makul görünen çevre ekonomisi literatüründe genellikle piyasanın, devletin ve teknolojinin rollerine odaklanılmakta ve ekolojik krizlerin temel nedeni olan kapitalizmin yapısal sorunları ele alınmamaktadır (Chiengkul, 2018). Bu tartışmalara en önemli katkı küçülme literatüründen gelmektedir. Küçülme teriminin Fransızca karşılığı olan “de’croissance” kelimesi ilk defa Andre Gorz tarafından 1972 yılında kullanılmıştır. Özellikle Gorz, günümüzde de küçülme tartışmasının hâlâ merkezinde yer alan “yeryüzünün dengesinin sağlanması -ki bunun için maddi üretimin büyümemesi ve hatta küçülmesi şarttır- kapitalist sistem varlığını sürdürdüğü müddetçe mümkün olabilir mi?” sorusunu gündeme getirmiştir (Kallis vd., 2020: 7). 1980’ler ve 1990’larda petrol krizinin sona ermesi ve neoliberalizmin yükselişe geçmesiyle birlikte büyümenin sınırları ve küçülme fikrine ilgi giderek azalmıştır (Kallis vd., 2020). 2000’li yılların başında bir toplumsal hareket sloganı olarak kullanılmaya başlanmış ve 2008 yılında resmi olarak “de-growth” kavramıyla İngilizceye çevrilmiştir (Chiengkul, 2018). Küçülme politik ekoloji (political ecology), ekolojik Marksizm (ecological Marxism) ve alternatif hareket (altermondialist movement) gibi birçok felsefi ve sosyal akımın katkıda bulunduğu heterojen bir alandır (Demaria vd., 2013; Chiengkul, 2018). Bundan dolayı düşünsel açıdan farklılıklar gösterir. Küçülme tartışmalarının ilk olarak başladığı 1970’lerde vurgu daha çok kaynakların sınırlılığı üzerineyken, 2001 yılı itibarıyla başlayan tartışmalar “sürdürülebilir kalkınmanın” eleştirisi üzerinden şekillenmiştir (Kallis vd., 2020). Küçülme kavramı olarak mevcut bir sisteme atf yapmamaktadır. Latouche'nin de ifadesiyle “teorik sonuçları

olan politik bir slogan” olarak tanımlanabilmektedir. Ariès'e göre de küçülme, mevcut pro-büyüme ideolojilerini darmadağın etmek için "patlayıcı bir kelime (explosive word)” sağlamaktadır; dolayısıyla büyümenin çözüm değil, sorunun bir parçası olduğunu ifade etmenin kolay bir yoludur (Martinez-Alier vd., 2010).

Neoliberal kapitalizmin çağdaş bağlamı, siyaset sonrası (post-politik) bir durum olarak ortaya çıkmakta; yani siyaseti ortadan kaldıran ve belirli taleplerin siyasallaşmasını engelleyen bir siyasi oluşumu ifade etmektedir. Bu bağlamda küçülme çok ihtiyaç duyulan sosyo-ekolojik dönüşüme ilişkin tartışmayı yeniden politikleştirme, mevcut dünya temsillerine karşı muhalefeti olumlama ve alternatif temsiller arama girişimidir. Bu doğrultuda küçülme mevcut kalkınma düşüncesinin bir eleştirisidir (Demaria vd., 2013). Avrupa’da ortaya çıkan küçülme hareketi, kısa ve uzun vadede, insan refahını artıran ve yerel-küresel düzeyde ekolojik koşulları iyileştiren üretim ve tüketimin adil bir şekilde küçültülmesini savunmaktadır. Diğer taraftan ekolojik ekonomiye dayanan küçülme hareketi de kapitalist sistemin bir zorunluluğu olarak görülen sınırsız ekonomik büyümenin, Dünya’nın biyofiziksel sınırlarıyla bağdaşmadığını öne sürmektedir. Bu görüş aynı zamanda kaynakların ülkeler içinde ve ülkeler arasında eşit olmayan dağılımını düzeltmekle ilgilenmektedir (Chiengkul, 2018). 2008 yılında Paris’te yayımlanan *Küçülme Bildirgesi (Degrowth Declaration)*’nde küçülme, zengin-gelişmiş ülkelerden başlayarak adil, katılımcı ve ekolojik olarak sürdürülebilir bir topluma doğru gönüllü geçiş olarak tanımlanmaktadır. Bu bildirgenin amaçları, küresel ekonominin ekolojik etkisini uluslararası düzeyde adil bir şekilde dağıtılan sürdürülebilir bir düzeye indirmek, temel insan ihtiyaçlarını karşılamak ve yüksek bir yaşam kalitesi sağlamak olarak ifade edilmektedir (Research & Degrowth, 2010).

Yapıcı tarafla küçülme tahayyülü, bakıma dayalı yeniden üretim ekonomisi (reproductive economy of care) ile müştereklerin geri kazanılması -ve yenilerinin yaratılması- etrafında konumlanmaktadır (Kallis vd., 2020). Müştereklerin geri kazanılmasının temel araçları da dayanışma ekonomileri içinde sayılabilecek kooperatifler³ ve eko-topluluklardır. Kooperatifler dikkate alındığında olduğunda rekabetin karşısına dayanışmayı, parçalanmanın ve yabancılaşmanın karşısına kolektiviteyi, hiyerarşinin karşısına katılımcılığı ve eşitlikçi ilişkileri koyan bir yönetim anlayışıyla, üretimden tüketime bir süreci organize etmeyi hedefleyen bir “yeni”den bahsedilmektedir (Yıldırım ve Öngel, 2021). Kökeni İspanya İç Savaşı’na

³ Kooperatifler aynı zamanda kapitalist işleyiş içinde rahatlıkla işlev görebilecek bir üretim modeli olduğundan dolayı tek başına dayanışma ekonomisinin içinde yer almamaktadır (Değirmenci, 2020). Çalışma kapsamında “kooperatifler” ifadesiyle dayanışma ekonomisi içinde yer alan kooperatiflere vurgu yapılmaktadır.

dayanan “dayanışma ekonomisi” kavramı, akademik yazın içerisinde son on beş yıldır tartışmaya açılan bir kavram olarak karşımıza çıkmakta ve farklı yerelerde ortaya çıkan, bu yerellerin ekonomik ve politik açıdan örgütlenme ağını içeren yapılar olarak tanımlanmaktadır (Göçer, 2021). Brezilya Dayanışma Ekonomisi Forum’u, dayanışma ekonomilerinin temel ve tartışmasız kriterini öz yönetim olarak tanımlamaktadır (Akbulut, 2020). Dayanışma ekonomileri her ne kadar bir alternatif olarak görülse de Aykaç (2018)’ın da aktardığı üzere, dayanışma ekonomilerindeki başarısızlıklar en az başarı öyküleri kadar yaygındır. Dolayısıyla bir illüzyonu yüceltmek yerine dayanışma seçeneklerinin bütünlüklü ve gerçekçi biçimde incelenmesi ve değerlendirilmesi önemlidir. Söz konusu inceleme ve değerlendirmelere konu olabilecek dünyadan ve Türkiye’den çeşitli örnekler sayılabilir. Bu doğrultuda; Katalonya’daki FairCroop, Yunanistan’daki Pogoki Kooperatifi, Hindistan’daki New Labor ve Self-Employed Women’s Association, Türkiye’deki Büroop, Kadıköy Kooperatifi, Beşiktaş Kooperatifi ve Anadolu’da Yaşam Tüketim Kooperatifi, Ovacık Tarımsal Kalkınma Kooperatifi, Hopa Çay Kooperatifi ve Tire Süt Kooperatifi dayanışma ekonomileri arasında yer almaktadır (Aykaç, 2018; Ergün, 2021; Çiçek, 2021; Yıldırım, 2019). Ayrıca Türkiye’deki kadın kooperatiflerinin çoğunluğu dayanışma ekonomileri içinde değerlendirilebilmektedir (Al, 2020; Tokur, 2020).

1.2. Aşırı Tüketimin Eleştirisi: Kanaatkâr (Mütevazi) Bolluk Toplumu

“Bağımlı olmak, yoksul olmak; bağımsız olmak ise zenginleşmemeyi kabul etmek anlamına gelir”
Amerika yerlilerine ait bir atasözü
(Latouche, 2018: 35).

Latouche tarafından “dayanışmaya dayalı bir toplumdaki kanaatkâr bolluk” olarak tanımlanan küçülme, sınır tanımaksızın ihtiyaç ve ürün yaratmanın şeytani çemberinden ve onun getirisi olan gittikçe büyüyen tatminsizlikten kurtulmayı, bu kurtuluşu tamamlayıcı olarak da tektipleştiren kitleleşmeye indirgenmiş bireycilikten ileri gelen egoizmi dostanelik ile hafifletmeyi tasarlamaktadır (2018: 26). Tüketimci bolluğun herkesin arzularının tatmini üzerinde mutluluk yaratmayı hedeflemesi olumlu bir durummuş gibi görünse de bunun sağlanmasının temel aracı olan paranın insanlar arasında eşit dağıtılmamış olması vaat ettiği hayalin sadece belli kesimler açısından gerçekleşmesine imkân sağlamaktadır. Dahası, tüketimci bolluğun düzgün işleyişi genele yayılmış memnuniyetsizliğe dayanmaktadır. Bu açıdan küçülme, insanlığın mutluluğunu, kanaatkâr bolluğa varmak için öz sınırlamayla gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. Ekonomik büyümenin

olumsuzlanmasından varlık bulan küçülme Kallis vd. (2020)'nin tanımlamasıyla daha küçük bir metabolizmaya sahip bir toplumu ifade etmekle birlikte daha önemli olarak, yeni işlevlere hizmet eden farklı yapıdaki bir metabolizmaya sahip olan bir toplumu simgelemektedir.

Zengin insanların yaşam tarzlarının varlığından ve teşvikinden kaynaklı olan sosyal karşılaştırma sosyal ve çevresel krizlerin sorumlusu olmuştur. Ayrıca Küresel Kuzey'in tüketim ve üretim kalıplarının benimsenmesi kültürlerin tek tipleşmesine neden olmaktadır. İkinci Uluslararası Küçülme Konferansı'nda, tüketiciliğin motoru olan kıskançlığı azaltmak için maksimum gelir veya servet belirlenmesi ve zengin ile fakir ülkeler arasındaki eşitsizliği azaltmak için sınırların açılması ("sınırsızlık") gibi bazı öneriler tartışılmıştır. Bunlarla ilişkili olarak küçülme, toplumda yaygın olan piyasa temelli ilişkilerin ve büyümeye dayalı sosyal hayal gücünün egemenliğine karşı bir çabadır ve onları "mütevazi bolluk" kavramıyla değiştirme amacını taşımaktadır. Kısacası, küçülme toplumsal ilişkilerin ve şenliklerin (conviviality) merkezde olduğu, paylaşım, armağanlara ve karşılıklılığa dayalı ekonomik ilişkilere önem veren daha geniş vizyonlar gerektirmektedir (Demaria vd., 2013).

1.3. Sürdürülebilir Kalkınma ve Küçülme

Kökleri, 1980 yılında Uluslararası Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği tarafından hazırlanan *Dünya Koruma Stratejisi (World Conservation Strategy)* adlı rapora dayanan sürdürülebilir kalkınma kavramının genel kabul görmesi, Dünya Çevre Kalkınma Komisyonu'nun 1987 yılında yayımladığı *Ortak Geleceğimiz* başlıklı raporuyla gerçekleşmiştir (Yeni, 2014). Bu rapor temel alındığında kalkınma şöyle tanımlanmaktadır (Şahin, 2004):

- Herkesin temel ihtiyaçlarını karşılama fırsatının yaratılması
- Yoksulluğun azaltılması
- Çevre politikalarıyla kalkınma stratejilerinin bütünleştirilmesi
- Gelecek kuşakların ihtiyacını karşılama hakkına en az bugünkü kuşaklar kadar sahip olmasına olanak sağlanması
- İnsanlığın ortak çıkarları için kaynakların akılcı kullanılması

1992 yılında toplanan Rio Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansının sonunda *Rio Deklarasyonu* ve *Gündem 21* olmak üzere iki belge ortaya konulmuştur. *Rio Deklarasyonunun* birinci ilkesinde sürdürülebilir kalkınmanın öneminden bahsedilirken üçüncü ilkesinde, kalkınma hakkının şimdiki ve gelecek nesillerin kalkınmacı ve çevresel

ihtiyaçlarını eşitlikçi bir şekilde karşılanmasına yönelik olarak kullanılması gerektiği ifade edilmektedir. Deklarasyonun dördüncü ilkesinde ise sürdürülebilir kalkınmayı başarmak amacıyla çevresel korumanın kalkınma sürecinin gerekli bir kısmını oluşturması gerektiği belirtilmektedir (BM, 1992). *Gündem 21*'de ise gelişmekte olan ülkelerde sürdürülebilir kalkınmanın hızlandırılması için uluslararası işbirliğinden, ticaretin liberalleştirilmesinden, ticaret tarifelerinin kaldırılmasından, korumacılığa son verilmesinden ve özel sektörün teşvik edilerek girişimciliğin önünün açılmasından bahsedilmekte ve büyümenin eleştirisiyle başlayan sürdürülebilirlik politikaları, neoliberal bir kılıfa büründürülmektedir (Şahin, 2004).

Sürdürülebilir kalkınmaya dair çabalar, sonrasında ilk yaptırım destekli Çevre Antlaşması olan *Kyoto Protokolü*'nde vücut bulmuştur. 1997 yılında hazırlanan ve 2005 yılında yürürlüğe giren Protokol, iklim değişikliği ve küresel ısınmanın önüne geçilmesi açısından olumlu bir adım olsa da özellikle imzalayan ülkeler karbon salınımını azaltmamış ve anlaşma yaptırım gücünü kaybetmiştir. Aynı zamanda ABD'nin protokolde yer almaması, Hindistan ve Çin'in ise gelişmekte olan ülkeler arasında diğer yüz ülke ile birlikte sorumlu tutulmaması protokolün başarılı olmamasında etkili olmuştur. Kirletmenin asıl sorumlusu olan ve henüz gelişmiş ülkeler kadar kirliliğe neden olmayan az gelişmiş ülkeler arasında kirletmenin kredilendirilmesi ile *Kyoto Protokolü*, çözüme odaklı değil, sistemin devamlılığına yardımcı bir mekanizma haline gelmiştir. *Kyoto Protokolü*'nden sonra 2009 Kopenhag İklim Değişiklikleri Zirvesi, 2012'de Katar'ın Doha kentinde yapılan BM İklim Değişikliği Konferansı ve 2015 yılında yürürlüğe giren *Paris Antlaşması* gibi küresel işbirlikleri yapılsa da en güncel antlaşma olan Paris Antlaşması *Kyoto Protokolü*'nün aksaklıklarını giderememiştir (Özcan, 2020).

Küçülme literatüründe de aktarıldığı üzere, "sürdürülebilirlik" ile "kalkınma" arasında bir tezat bulunmaktadır (Demaria vd, 2013; Martinez-Alier vd., 2010). Çünkü sürdürülebilirliğin ekolojik krizin temeli olan daha fazla büyüme ile sağlanabileceği öne sürülmektedir (Şahin, 2004). Georgescu-Roegen'a göre sürdürülebilir kalkınma, ekonominin ölçeğinde herhangi bir büyüme olmadığında anlam kazanabilecektir (Martinez-Alier, vd., 2010). Shiva'nın da aktardığı gibi, sürdürülebilirlik, yaşamı sürdürmekle alakalıdır, ancak sürdürülebilir kalkınma genellikle kârları, çıkarları sürdürmek ve aslında yaşamsal anlamda sürdürülebilir olmayan her türlü işlem ya da süreci sürdürülebilirlik gibi göstermek için boş vaatlerde bulunmak hatta elden ne gelirse yapmakla alakalıdır (Şahin, 2004: 6). Sürdürülebilir kalkınma paradigmasından kaynaklanan belirli hedefler için bazı ilerlemeler tespit edilebilse de çevresel baskılar açısından genel resim, resmi kurumlar

tarafından bile tasvir edildiğinde küresel ve hatta bölgesel düzeylerde hala karamsar görünmektedir. *Binyıl Ekosistem Değerlendirmesi (Millennium Ecosystem Assessment)*'nin özetinin son sözlerinde, ekosistemlere ve biyolojik çeşitliliğe yönelik artan zararları tersine çevirebilecek değişikliklerin henüz başlamadığı açıkça belirtilmektedir. Johannesburg'daki 2002 Sürdürülebilir Kalkınma Dünya Zirvesi'nde ve sonrasındaki yıllarda, beklenen olumlu değişikliklerin elde edilmesinin zorluğu kısmi başarı hikayeleri veya "olumlu girişimlerle" kısmen gizlenmiştir (Martinez-Alier vd., 2010).

1.4. Ekolojik Borç

Günümüzde yaşanan iklim krizinin sebeplerinden biri de sanayi faaliyetleri sonucunda dünyayı kirleten gelişmiş kapitalist ülkelerin faaliyetlerin sorumluluğunu almayı reddetmeleridir. İklim krizine dair yapılan zirvelerin sonuç belgelerine bahsi geçen ülkelerin uymaması bunun en büyük kanıtıdır. Bununla ilişkili olarak, küçülme literatürü incelendiğinde gelişmiş ülkelerin, az gelişmiş ülkelere yönelik geçmişte ve şimdi uyguladıkları sömürgecilik karşısında ödeme yapması gerektiğini ifade eden "ekolojik borç" kavramı öne çıkmaktadır (Demaria vd., 2013). Kuzeyin Güney'e olan iklim borcunu Parikh, yıllık yaklaşık 75 milyar dolar olarak, Srinivasan vd. ise iki trilyon dolar olarak hesaplamışlardır (Martinez-Alier, 2012). Özellikle bu durum gelişmiş ülkeler tarafından reddedilmektedir. Buna güzel bir örnek 2009 yılında Kopenhag'daki bir basın toplantısında ABD müzakerecisi olarak Todd Stern'in, "Biz kesinlikle atmosfere emisyonları salma konusundaki tarihi rolümüzü kabul ediyoruz. Ancak suçluluk duygusu, kusur veya tazminat bunu kesinlikle reddediyorum" (Martinez-Alier, 2012: 59) şeklindeki açıklamasıdır. Bu açıklama üzerine Bolivya'nın BM nezdindeki büyükelçisi Pablo Solon şu açıklamayı yapmıştır:

"İklim krizini önlemek için gerekli önlemleri almadan sorumluluğu kabul etmek, birisinin evini yakıp ardından bunun için ödeme yapmayı reddetmek gibi bir duruma benzemektedir. Yangın kasıtlı olarak çıkmamış olsa bile, sanayileşmiş ülkeler hareketsizlikleriyle ateşe yakıt eklemeye devam etmişlerdir. Bu durumda, Bolivya gibi ülkelerin krizin bedelini ödemeye zorlanması tamamen mantıksızdır. Bu, sınırlı kaynaklarımızı zenginlerin aşırı tüketimi nedeniyle yarattığı krizden korumak için büyük bir yük getirmektedir. Buzullarımız eriyor, kuraklıklar giderek daha yaygın hale geliyor ve su kaynaklarımız tükeniyor. Bu durumu düzeltmek kimin sorumluluğunda? Bize göre fakirlerin değil, kirletenin ödemesi doğru görünmektedir. ABD'de dedikleri gibi, kırdıysanız, onu satın alırız" (Martinez-Alier, 2012: 58-59).

2009 yılında Kopenhag'daki Birleşmiş Milletler (BM) iklim görüşmelerinde, o zamanlar Ekvador Dış İlişkiler Bakanı olan Fander Falconı,

fakir ülkeleri "pasif sigara içenler"e benzeterek, iklim sorununun çözümünde "kirleten öder prensibinin" uygulanmadığını açıkça vurgulamış ve aynı zamanda, iklim değişikliği için tarihsel sorumluluklar nedeniyle ekolojik borcun geri ödenmesini talep etmiştir (Martinez-Alier, 2012).

1.5. Küçülme Mümkün mü?

Güney'deki çevre adaleti hareketlerinin yaygınlaşması, ekolojik olarak eşitsiz değişim ve çevresel sorumluluklara karşı şikayetler, küçülmenin (degrowth) gerekliliğini kanıtlar niteliktedir. Özellikle yoksulların ve yerli halkların büyüyen çevreciliği çok uluslu şirketlerin az gelişmiş ülkeler üzerinde gerçekleştirdiği faaliyetlerin engellenmesine imkân sağlamaktadır. Ayrıca bu hareketler Latin Amerika'da madencilik karşıtı yerel referandumlar gibi önlemleri uygulamak ve fosil yakıtları toprakta bırakma konusunda yeni planlar geliştirmektedir. Bu tür hareketlerde genellikle kadınlar başı çekmektedir (Martinez-Alier, 2012).

Ekolojik ekonomi açısından bakıldığında sürdürülebilir küçülmenin başarılı olabilmesi için atılacak önemli adımlardan biri, Kuzey ve Güney'den gelen toplumsal hareketlerin birleşerek güç kazanmasının sağlanmasıdır. Örneğin, biyoçeşitlilik kaybıyla ilgilenen doğa koruyucuları, yenilenebilir enerjiyi destekleyen iklim değişikliği konusunda endişeli birçok insan, ekonomik adalet için çaba harcayan sosyalistler ve sendikacılar, "özerklik" fikrini benimseyen kentsel gecekondular, tarım ekologları, neo-kırsallar ve büyük köylü hareketleri, teknik değişimin riskleri ve belirsizlikleri konusunda kötümser olanlar, geçim kaynağı için çevrenin korunmasını talep eden fakir çevre hareketleri arasında birleşme olabilecektir (Martinez-Alier vd., 2010). Küçülmenin Latin Amerika'da iyi yaşam anlamına gelen ve doğayla uyum ve kültürel çeşitlilik için yerli toplumlardan ilham alan bir felsefe olan Buen Vivir, Güney Afrika'daki Ubuntu ve Hindistan'daki Gandhian Kalıcı Ekonomisi'yle işbirliği yapması mümkündür. Buen Vivir genel olarak doğayla uyum içinde yaşamının yollarını arayan "yeni bir kültürlerarası politik proje" olarak görülmektedir (Chiengkul, 2018).

Küçülme politikalarının başarıyla uygulanabilmesi için sistemin dinamiklerinin değişmesi gerekmektedir. Çünkü kapitalist sistemin sürdürülebilirliği sürekli büyümenin sağlanmasıyla mümkün olabilmektedir. Kapitalist sistemin temeli olan büyüme toplumunda negatif büyüme gerçekleştiğinde Latouche (2018: 32)'nin ifadesiyle devlet, eli kolu bağlı bir şekilde, sonunda onu sert kemer sıkma politikasına mecbur bırakacak olan alacaklıların, finans piyasaların merhametine kalmaktadır. Bu şekilde kriz sarmalına daha sert bir şekilde girilmektedir. Bu durumdan kaçınmak için büyüme toplumundan çıkıp bir küçülme toplumu inşa etmek gerekmektedir.

Küçülme her ne kadar günümüzde ütöpik görölse de ekonomik durgunluğun ve bizi bekleyen krizin dibine vurduğumuzda cazip ve gerçekçi görünecektir.

Küçülme toplumunda yasal çalışma süreleri ve vatandaşların mevcut gelirlerinin ücretli istihdamla bağlantısı azaltılacaktır (Martinez-Alier, vd., 2010). Küçülme toplumunda büyüme toplumundaki gibi bir tüketim seviyesinin olmaması çalışma saatlerinin düşürülmesine imkan sağlayacak ve bireyler zamanlarının geri kalan vakitlerinde kişisel ve kolektif yaşamda daha çok önem taşıyan şeyleri yapabileceklerdir (Rolant, 1986). Guy Aznar'ın da ifade ettiğii üzere, yeni zaman dağılımı Fransız işçi ücretlerinin Hollanda, Belçika ve Almanya'yla aralarındaki %40'lık farkı kapatmasını ve toplumun %5'ini oluşturan zenginler ulusal gelirin %25'ini paylaşırken, nüfusun yarısının yalnızca %20 pay almasına son verilmesini gerektirecektir (Gorz, 1986). Son tahlilde siyasi ve sosyal tartışmalarda ilgi uyandırmak için, küçülme (de-growth), ücretlendirme, istihdam ve çalışma arasındaki ilişkilere dair önerilerin kapsamlı bir şekilde tartışılması gerekmektedir (Martinez-Alier vd., 2010).

2. Ortak Varoluş Alanları: Müşterekler

En geniş anlamıyla birden fazla kişinin yararlandığı ortak zenginlikler olarak tanımlanan müşterekler kavramı somut varlıklar açısından, kırsal ve kentsel müşterekler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Ostrom, 2017; Adaman vd., 2017). Kırsal müşterekler, su, hava, ormanlar ve meralar gibi doğanın zenginliklerini kapsarken; kentsel müşterekler, parklar, kentsel altyapı ve internet gibi toplumsal yaratıcılığın ürünlerini kapsamaktadır. Ayrıca kavram, dilleri, gelenekleri, kültürel birikim ve kolektif bilgi dağarcığı gibi fiziksel olmayan varlıkları kapsamakla birlikte, meta ilişkileri içinde yer almayan bu zenginliğin etrafında örülen ortak üretim, karşılıklılık, işbirliği temelli toplumsal ilişkileri de içermektedir (Adaman vd., 2017). Müştereklerin tarihi incelendiğinde geçmişinin Ortaçağ'a kadar uzandığı görülmektedir. 7. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar bütün toplumlarda müşterekler açık kaynaklar olarak sınıflandırılmış, müşterekleri halkın hizmetinden çıkaracak ve kâr için kullanımını sağlayacak girişimler engellenmiş ve halkın müşterekleri kendi geçimlerini sağlamak için kullanmasına imkân sağlanmıştır (Illich, 2015; Rifkin, 2015; Barnes, 2015; Dowie, 2015; Verde, t.y.; Walljasper, 2015; Sibai, 2010; Mariategui, 1971). Fakat ilerleyen süreçlerde insanlar ortak arazilerin kullanımından dışlanmış ve bahsi geçen araziler kolonyalist ve kapitalist politikalar için çitlenerek özel mülk haline getirilmiştir. Her ne kadar çitleme politikası kapitalizmin gelişmesiyle yaygınlık kazanmaya başlasa da milattan önce 1. yüzyılda bir zamanlar 25.000 köylü ailesinin yaşadığı Epirus'ta bulunan topraklar uzakta yaşayan toprak sahiplerinin çıkarları için koyun otlaklarına çevrilmiştir (Faulkner, 2015). Ardından, 7. yüzyılda İrlandalıların

toprakları İngiliz ve İskoç elitlerinin otlatma ve avlanma faaliyetleri için özel mülk haline getirilmiştir. Sonrasında gelişen kolonyalizm süreciyle birlikte toprağın Tanrıya ait ve toprağa geçmişten günümüze uzanan toplulukların sahip olduğu düşüncesini benimseyen Afrika yerlileri toprağa olan erişimlerini kaybetmişlerdir (Willy, 2012). Çitleme politikası müşterek alanları kullananların yaşam tarzını sekteye uğratmış ve eskiden beri kabul ettikleri yaşam alanlarından yoksun bırakmıştır. Bu politikaların diğer bir sonucu olarak insanlar yalnızca ücretli emeğe bağımlı hale gelmiştir. Kamu arazileri, müşterek haklar ve ek ödenekler gibi piyasa dışı hayatta kalma araçlarının ortadan kalktığı durumda sadece ücretli emeğe bağlı olarak yaşamak bu insanlara daha iyi bir gelecek tasavvuru sağlamamıştır (Hill, 2013; McNally, 2016). Beylerin yerel çitlemeleri zengin kiracıların yararına olacak şekilde düzenlemesi yoksul köylülerin çitlemenin olanaklarından faydalanarak, ilk müşteri olma haklarını ortadan kaldırmış ve bu durumda zengin ve yoksul köylüler arasındaki uçurumu şiddetlendirerek, cemaatlerin toplu halde direnme kapasitelerini zayıflatmış ve köy cemaati içerisindeki ayrımları derinleştirmiştir (McNally, 2016; Göztepe, 2014).

Çitleme politikası özellikle 17. yüzyıl ortalarında ve 18. yüzyılda parlamento tarafından çıkarılan “Ortak Toprakların Çevrilmesi için Yasa Tasarıları (Bills for Incloures of Commons)” aracılığıyla yaygınlık kazanmıştır (Beaud, 2016; Marx, 2011). Bu yasalar, diğer bir deyimle, toprak beylerinin halka ait toprakları kendilerine hediye etmelerini sağlayan kararnameler, halkı mülksüzleştirme kararnameleridir. Çitlenen topraklar sadece meralar gibi işlenmeyen topraklar değil aynı zamanda yerel topluluğa belirli bir ödeme yapılarak ya da birlikte ekilen topraklardır (Marx, 2011). Çitleme en temel düzeyde toprak sahipliği ve kullanımının mekânsal olarak yeniden düzenlenmesini içermektedir (McNally, 2016: 62). Bahsi geçen mekânsal olarak yeniden düzenleme kapitalizmin temelini oluşturan ilk birikim için oldukça önemlidir. Çünkü Marx’ın da ifade ettiği gibi, sermaye tek başına bir şey değil, kişiler arasında şeyler aracılığıyla kurulan toplumsal bir ilişkidir (Marx, 2011: 732). Bu açıdan mülksüzleştirme gerçekleşmeden ve insanlar emeklerini satar duruma gelmeden, sermayenin oluşumu mümkün olmamaktadır. Dolaysız üreticinin mülkleri olan üretim ve geçim araçları da ancak ve ancak işçinin sömürülmesine ve boyunduruk altına alınmasına hizmet eden araçlar haline geldikleri zaman sermaye olmaktadır (Marx, 2011: 733).

2.1. Müştereklerin Trajedisi

1980’lerin ortalarına kadar tropikal ülkelerdeki büyük çapta orman tahribatı, Kaliforniya’daki sardalye yataklarının ve başka okyanus balık yataklarının çöküşünün nedeni olarak mülkiyet haklarının bulunmayışı ve aktörlerin

bağımsız hareket ediyor oluşu gösterilmekteydi. Bu nedenle, Hardin'in, 1968 yılında yayımlanan ve oldukça popüler olan "Müştereklerin [Ortak Malların] Trajedisi" başlıklı makalesi, bu sorunların çözümü için önemli görülmüştür. Müştereklerdeki özgürlüğün herkese çöküş getireceğini belirten Hardin, bunu ifade etmek için otlak örneklemesini kullanmaktadır. Hardin'e göre herkese açık bir otlakta koyunlarını otlatan her bir rasyonel çoban kendi faydasını maksimize etmek için sürüsüne sürekli bir hayvan daha ekleyecektir. Bu şekilde her çobanın bireysel kazancı artmasına rağmen, aşırı otlatmadan ötürü otlak zarar görecektir. Bu bağlamda müştereklerdeki özgürlük herkese çöküş getirecektir. Hardin, bu sorunun çözümü için özel mülkiyetin önemine dikkat çekerek ya bireysel olarak ya da devletin yönetiminde özel mülkiyet rejiminin tesis edilmesini önermektedir (Hardin, 2017). Hardin'in makalesinden sonra, "müştereklerin trajedisi" balıkçılığın yok edilmesi, aşırı kereste hasadı ve su kaynaklarının bozulması dahil olmak üzere doğal kaynakların aşırı kullanımını tanımlamak için bir metafor olarak kullanılmıştır (Ostrom, 1999).

Hardin'in yaklaşımı küresel müşterekler açısından geçerliyken, daha küçük ölçekli bölgesel müşterekler açısından geçerli değildir (Araral, 2014; Stern, 2011). Bölgesel müşterekler açısından geçerli olmamasının temel nedeni, Hardin'in kolektif grup mülkiyetiyle açık arazi rejimleri arasındaki farkı karıştırmasıdır (Boal, 2007; Willy, 2012; Ostrom, 2000). Ayrıca Hardin'in düşüncesinin temelini oluşturan bireylerin bencillik içinde davrandıkları anlayışı sadece bir iddia olarak kalmıştır. Günümüze değin gelen sürece bakıldığında sosyal bir varlık olan bireyin kararlarını "başkalarını düşünerek verdiği" daha net bir şekilde anlaşılmıştır. Kısacası Hardin, kapitalist sistem içindeki kapitalistlerin kârlarını artırmak amacıyla ortaya koyduğu "büyü ya da yok ol" davranışını tasvir etmiştir (Angus, 2017). Bu açıdan bu davranış evrensel değildir ve insan doğasında kendiliğinden bulunmamaktadır (Angus, 2017). Schindler (2012) çalışmasında, sosyopsikolojik eğilimlerin göz ardı edilmesi durumunda Hardin'in argümanın sayısal olarak doğru olduğunu ifade etmektedir. Hardin'in temsil ettiği geleneksel kuram, kullanıcıların birbirine yabancılaşmış olduğu veya etkin bir şekilde iletişim kuramadıkları bağlamlarda olası sonuçları başarılı şekilde öngörebilmektedir. Öte yandan kullanıcıların doğal kaynakları aşırı kullanımının yol açtığı ciddi problemlerle karşılaşmamak için kendi aralarında bir anlaşma ortaya koyup, anlaşmayı sürdürdükleri durumlara dair bir açıklama getirememektedir. Ayrıca kamu mülkiyetinin hangi koşullarda iyi işleyeceğine ya da özelleştirmenin hangi koşullarda su sistemlerinin performansını iyileştireceğiyle ilgili isabetli öngörülerde bulunamamaktadır (Ostrom, 2018).

Hardin'e karşılık, Ostrom'un çalışmaları müştereklere bağımlı kullanıcıların kendi kendini örgütleyerek geleneksel kuramın tahmin

ettiğinden çok daha olumlu sonuçlara ulaşılabileceğini göstermektedir (Ostrom, 1999; Ostrom, 2018). Ostrom'un yaklaşımı, küçük ölçekli bölgesel müştereklerin yönetimi açısından oldukça önemliyken, küresel müştereklerin durumunu açıklamak konusunda yetersizdir (Araral, 2014; Stern, 2011). Ostrom, çalışmalarında bir dizi görece otonom, kendi kendini organize eden sistemlerin müşterekleri yönetmede neden tek bir merkezi otoriteden daha iyi iş çıkardığını açıklamaya çalışmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri bölgede yaşayan yerli toplulukların bölgenin biyolojik çeşitlilikleri başta olmak üzere doğal varlıkları daha iyi bilmelerinden dolayı sistemin işleyebilmesi için daha doğru modeller ortaya koyabilmeleridir. Devletlerin müştereklerin idaresi için etkili ve tek tip kurallar tasarlama çabalarında sıklıkla başarısız olduklarını ifade eden Ostrom'a göre ortakların trajedisi, en iyi müşterek yönetim sistemlerinde bile ortadan kalkmayacaktır (Ostrom, 1999). Öz yönetim tarzında yerel topluluklarca yönetimin her zaman başarılı olamayıp, yıkıcı olabileceğini ileri süren Ostrom'un saha çalışmalarından elde edilen bulgulara göre bahsi geçen yönetim sisteminde ortakların trajedisi en az seviyede gerçekleşmektedir (Ostrom, 1999; Ostrom, 2018). Bunun en önemli nedeni müştereklere kimin erişebileceği, ne kadar kullanabileceği ve kimin yönetebileceğini tanımlayan mülkiyet haklarının, bir kaynağın aşırı kullanımının önlenmesi için gerekli ancak yeterli olmayan bir koşul olmasıdır. Mülkiyet haklarının tanımlanmasına ek olarak, müştereklerin yılın hangi dönemlerinde kullanılabileceğine, üretimin nasıl gerçekleştirilebileceğine ve kâr odaklı üretim yapılıp yapılmayacağına dair çeşitli kuralların koyulması gerekmektedir. Geleneksel kuramın bu kuralları koymaması nedeniyle mülkiyet haklarının sadece özel mülkiyet şeklinde tanımlanması sorunları çözmemektedir. Bu kurallarla ilişkili yasal düzenlemelerin kullanılmasının maliyetli olmasından ötürü, yerel toplulukların kendi aralarında güven ve karşılıklı ilişkilerini geliştirmeye istekli olmaları maliyetlerin önemli ölçüde azalmasına neden olacaktır (Ostrom, 1992).

Ostrom'un öz yönetimin daha yararlı olacağına çektiği dikkat dünyanın çeşitli bölgelerindeki yönetim biçimleriyle kanıtlanmaktadır. Buna en güzel örnek İsviçre'nin Alp yamaçlarında yaşayan köylülerin kullandığı ortak mülkiyet sistemleridir. Çalışmasında Netting'e atıf yapan Ostrom, bölgede yaşayan köylülerin tarım arazilerini ailelerine ait ayrı parseller şeklinde böldüklerini ifade etmektedir. Bu dağlık vadelerde köylüler, farklı mülkiyet sistemlerini yüzyıllar boyunca birlikte kullanmışlardır. Her yerel topluluğun yerel kuralları değiştirmek için hatırı sayılır bir özerkliğe sahip olmasından dolayı, bir başkasının onlara verimsiz bir dizi kural dayatması gibi bir sorun meydana gelmemiştir. Aynı durum Japonya'nın dağ köylüleri için de geçerlidir (Ostrom, 2000). Müştereklerin potansiyel trajedileriyle başa çıkmanın asla kolay olmadığını ifade eden Ostrom, yönetişimin genellikle farklı düzeylerde

birden çok aktörü içeren uyarlanabilir bir süreç olduğunu kabul etmemiz gerektiğini belirtmektedir (Ostrom, 1999).

Ayrıca Hardin müştereklerin özelleştirilmesinin çevreyi bozulmalardan kurtaracağını öne sürse de bu iddiasını gerekçelendirmemektedir. Buna karşılık müştereklerin özelleştirilmesi her defasında ormansızlaşmaya, toprak erozyonu ve kaybına, gübrelere ve böcek ilaçlarının aşırı kullanımına ve ekosistemlerin yıkımına yol açmıştır (Angus, 2017: 49). Müştereklerin Ostrom'un ifade ettiği gibi yönetilmesiyle çevresel riskler ve yollar, istinat duvarları ve işleme tesislerinin yapım maliyetleri bireyler tarafından paylaşılabilir (Ostrom, 2000). Mülkiyetin öz yönetim şeklinde inşa edilmesi, bölgelerin tarımsal üretimi belli kurallara bağlamasına imkân sağlayacak ve çevre kirlilikleri azaltılabilecektir (Kissling-Näf vd., 2002). Örneğin denizlerde yaşayan istiridyelerin suyu süzme ve ötrofikasyonu hafifletme işlevine sahip oldukları bilinmektedir (Toyoda vd., 2018). Önemli karbon yutakları olarak adlandırılan mera alanlarının yıllık yaklaşık 0,5Pg CO₂ tuttuğu söylenmektedir. İklim değişikliği karşısında olası kuraklıklar sebebiyle gelecekteki emilimler daha az kesin olmakla birlikte iyi arazi yönetim uygulamalarıyla bu değerlerin yıllık -/+ 2Pg CO₂ sınırında olabileceği düşünülmektedir (Hazar-Kalonya, 2022: 136).

3. Neoliberal Dönem ve Yeni Çitlemeler

Sermayenin sınırsız tahakkümünü hayata geçirme programı olarak tanımlanabilen neoliberalizm 1970'lerde kâr oranlarının düşmesine bağlı olarak dünya ekonomisinin içine girdiği krizden en zenginlerin güç ve gelirlerinin yeniden tesis edildiği bir toplumsal düzen olarak ortaya çıkmıştır (Boratav, 2016; Dumenil ve Levy, 2014). Washington Uzlaşısı ile ön plana çıkan neoliberal dönemde uygulanan politikalar, özelleştirmelerin artırılması, ticaretin serbestleşmesi, ihracata dayalı büyüme modelinin benimsenmesi, finansal serbestlik, emek piyasasının müdahalelerden arındırılması ve makro iktisadi kemer sıkma politikalarının benimsenmesi olarak ifade edilebilmektedir (Palley, 2014). Uygulanan özelleştirme politikalarının ortak alanları parçalaması ve insanların mülksüzleşerek veya mülksüzleşmeden yerlerinden edilmelerine yol açması hem özel mülkiyetin egemenliğini pekiştirmiş hem de yoksulluğun derinleşmesine yol açmıştır.

Harvey (2015)'e göre neoliberalizmin asıl önemli başarısı, servet ve gelir yaratmaktan çok "ilk birikimin güncellenme çabası olan mülksüzleştirme yoluyla birikim" vasıtasıyla servet ve geliri düşük ve orta gelirli kişilerin aleyhine, yüksek gelirli kişilerin ise lehine olacak şekilde dağıtmasıdır. Harvey'in ilk birikim sürecinde saydığı mekanizmalar, "mülksüzleştirme yoluyla birikim" sürecinde de aynı şekilde gerçekleşmektedir. Vahşi yasalar

ve çitleme hareketiyle başlayan ve şiddetle karakterize edilen ilk birikiminden farklı olmayan kapitalist birikimde çitlemeler kavram olarak yerini özelleştirmelere bırakmış ve sonuç olarak yoksulluk giderek artarken, yarı-proleterleşme süreçleri hız kazanarak, köylünün ücretli işgücüne bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. Bugünün neoliberal ekonomisinde ortak varoluşa giderek artan ölçüde el koyulmasıyla sağlanan birikim ve emeğin yoğun sömürüsü, Marx'ın önemli kavramsal katkılarından olan ilk birikimi daha da merkezi bir analitik araç haline getirmektedir (Hardt ve Negri, 2011; Göztepe, 2014).⁴

İlk olarak 1990'lı yıllarda kendisini hissettirmeye başlayan ve özellikle 2007-2008 krizinden sonra artan neoliberal küreselleşme karşıtı eylemler incelendiğinde, bu eylemlerin meydana gelmelerinin birincil nedenlerinin müştereklerin sermaye tarafından ele geçirilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1994 yılında Zapatista hareketi tarafından çıkarılan isyanın birden fazla nedeni olmakla birlikte en önemli nedenlerinden biri, Meksika Anayasasının 27. ve 48. maddeleri tarafından korumaya alınan komünal toprakların ve ormanlar, sular, dağlar vs. gibi doğal kaynakları ifade eden *ejidoların*⁵ özelleştirilmesine yönelik girişimlerdir. Anayasa maddelerinin değiştirilmesini amaçlayan taslağın meclise sunulmasından sonra ülkenin çeşitli bölgelerinde yerli isyanlar çıkmış ve bu durum Chiaspas'ta EZLN'nin öncülük ettiği yerli isyanın ortaya çıkmasında temel rol oynamıştır (Aslan, 2021). Bu isyana benzer eylemler; 2008'de Tunus Gafsa maden havzasında işten çıkarmalar ve taşeronlaştırmaya karşı patlak veren ayaklanmalar, 2009'da kamu kesintileri ve özelleştirmelere karşı İtalya'da başlayan eylemler, İzlanda'da başlayan eylemler, 2010'da "İş, Sağlık ve Eğitim! Troyka'ya Hayır!" sloganıyla Portekiz'de başlayan eylemler, neoliberal kemer sıkma politikalarına karşı İspanya'da ortaya çıkan Öfkeliiler (Indignados) hareketinin eylemleri, 2011'de "Ekme, Onur ve Özgürlük" sloganıyla Tunus'ta başlayarak Ortadoğu'ya yayılan Arap Baharı eylemleri ve Kamboçya'da gerçekleştirilen kalkınma karşıtı gösterilerdir. Ayrıca bu eylemler silsilesi arasında New York'ta başlayan "Occupy Wall Street" gösterileri, 2012'de Malezya'daki Bersih (Temiz) hareketi, 2013'te Türkiye'de başlayan Gezi Parkı eylemleri, Brezilya'da gerçekleşen eylemler ve 2017'de Fransa'da başlayan Sarı Yelekliler Hareketi sayılabilir (Doğan, 2013; Boratav, 2013; Öztan, 2013; Buck-Morss, 2015; Yörük ve Yüksel, 2015; Arslan, 2018; Özdemir ve Özşahin, 2018; Gürcan, 2019; Madra, 2015).

⁴ İlk birikimin sürekliliğiyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Luxemburg (1984); Harvey (2012; 2012a; 2015; 2015a; 2019); Arendt (2014); Bonefeld (2000; 2001); Anonim (2014); Caffentzis (2010).

⁵ Latin Amerika ülkelerinde yaygın olarak kullanılan bir kavram olan "ejido" bir topluluğun veya köyün üyeleri arasında ortak mülkiyet ya da toplu kullanım hakkına sahip tarım arazisini ifade etmektedir.

Bünyelerinde müsterekler dair kaygıyı barındıran bu hareketler şimdiye kadar kamusal alana veya refah devletine ait olan ya da yerel yönetimlerin kontrolünde olan şeylerin, devlet ve özel oligopoller tarafından yağmalanmasına karşın meydana gelmiştir (Dardot ve Laval, 2018). İktidarların toplumsal meselelerin özel meseleler olduğunu iddia ederek, onları kişisel alan dahilinde yeni çitlemelerle özelleştirmekte ısrar etmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu eylemlerde bireyler biz olabilmenin, insan olabilmenin yeni biçimlerini bulabilmek için bütün bu meseleleri kamusal alana çekmeye çalışmışlardır (Haiven, 2018; Castells, 2013). Cochamba kooperatifinin üyeleri ve sulama yapan köylülerin, “su bizimdir” sloganı, Madrid, Kahire, New York ve İstanbul’daki meydanlarda “şehirler hepimizin” olarak yankılanmıştır. Bu açıdan müsterekler fiilen iki anlamda küresel hale gelmiştir: Son derece çeşitli kaynak, eylem ve pratik tiplerini kapsamakta ve dünya üzerindeki bütün nüfusları ilgilendirmektedir (Dardot ve Laval, 2018: 82). Her eylemin kendine özgü nitelikler barındırmasına karşın, Buck-Morss’un da ifade ettiği üzere, eylemlerin tümü “Yerelötesi Müsterekler” olarak tanımlanan yeni bir siyaset uzamına kapıyı aralamaktadır (Buck-Morss, 2015). Bu siyaset uzamı ulusal sınırları geçerek eylemleri öyle ilişkilendirmiştir ki, bu durum New York’luların 17 Eylül 2011’de Wall Street civarındaki kamusal alanları işgal ettiklerinde ilk kamplarına Barcelona’da Catalunya Meydanı’ndaki işgalcilerin yaptığı gibi Tahrir Meydanı adını vermelerine neden olmuştur (Castells, 2013).

Suyun özelleştirilmesi, internetin ticarileşip denetlenmesi, fikri mülkiyet kanununun (kültürel içerikle sınırlı tutulmayıp hayat kurtarsın diye yapılan ilaçları, “biyolojik korsanlığı” ve tohumların patentlenmesini içerecek düzeyde) genişletilmesi, eğitimin özelleştirilmesi ve sermayenin irili ufaklı bütün hükümetler üzerindeki gücünü artırması, çeşitli toplulukların değer algılarının ve işbirlikçi enerjilerinin kapitalist paradigmaya tabi kılındığı ya da bu paradigma altında toplandığı modern (yeni) çitleme örnekleridir (Haiven, 2018: 27). Yeni çitlemelerle birlikte, Çin, Doğu Asya, Afrika ve Latin Amerika’daki geçim kaynakları yok edilmiştir (p.m., 2010). Örneğin, Marcel Rutten’e göre Kenya’daki toprağın özelleştirilmesinin teşvik edildiği Massai bölgesindeki Kajioda’da, 1982-1990 yılları arasında otlak alanları %40 azalarak, bölgedeki yoksulluğun artmasına yol açmıştır (Sing’oei, 2015). Aynı girişimler Bolivya için de geçerlidir. Hükümetin Cochamba şehrindeki su sistemini yabancı yatırımcı olan Aguas del Tunari şirketine satmasından sonra su fiyatlarının %35 oranında artırılması, “su savaşları” olarak adlandırılan eylemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Hardt ve Negri, 2011). Bu eylemlerin ortaya çıkmasında Aymara ve Quechua topluluklarında

yaşamı düzenleyen *ayllu*⁶ ve diğer komünal sistemlerin sağlamış olduğu karmaşık toplumsal ilişkiler ağı etkili olmuştur (Caffentzis ve Federici, 2018). Müştereklerin sağladığı bu toplumsal tabanın eylemlerin oluşumunda temel rol oynaması oldukça önemlidir. Aynı şekilde Caffentzis (2010)'de Nijerya'ya gittiğinde sınıf mücadelesinin müşterekleri savunma bağlamında gerçekleştiğini ve müştereklerin varlığının birçok ücretli işçinin greve gittiğinde geçimini sağlamasını mümkün kıldığını ifade etmektedir.

Neoliberal dönemde gerçekleştirilen birçok özelleştirme devletin verimsizliği düşüncesi üzerinden şekillenmekte ve ortak malların kullanımının sadece devlet tekelinde olmayabileceği düşüncesi göz ardı edilmektedir. Bu bağlamda farklı bir imkân arayışında olmamız gerektiğini ifade eden Hardt (2018)'in "... ne kapitalizmdeki özel mülkiyet ne de sosyalizmdeki kamu mülkiyeti: komünizmde müşterek olan (Hardt, 2018: 145)" ifadesi oldukça önemlidir. Aynı şekilde Cochamba'da gerçekleşen eylemler sırasında fabrika işçilerinin kaleme aldığı manifestoda yer alan demeçlerden birinin başlangıcında şöyle denmektedir: "Özel mülkiyet ya da devlet mülkiyeti değil, öz yönetim ve toplumsal mülkiyet istiyoruz" (Dwinell ve Olivera, 2018: 191). Bu açıdan müşterekler siyasetinin müşterekleri, devletçilik ve özel mülkiyet arasında sıkışan politik alandan çıkararak aşağıdan mücadeleyi ve antikapitalist bir alternatifi mümkün kılması oldukça önemlidir (Özbay, 2018).

Müşterekleri çitleme (özelleştirme) konusunda deneyimli olan sermayenin son dönemlerde müşterekleri kendi lehine olacak şekilde neoliberal politikalarına entegre ettiği görülmektedir. Özel şirketler "sharing economy (paylaşım ekonomisi)"lerini müşterekler olarak sunmakta, müşterekleri piyasalarına entegre etmekte ya da onları doğrudan piyasa için üretmektedirler (Azzelini, 2019: 85). Bu nedenle son dönemde neoliberal politikalar karşıtı eylemlere de bakıldığında öne çıkan müşterekleştirme pratiklerini ana akım müşterekler anlayışıyla karıştırmamak gerekmektedir. Azzelini (2019)'nde aktardığı üzere, müşterekleştirme veya müşterekleşme üretimin sosyal ilişkilerinin dönüşümünü ve sömürüyü ortadan kaldıran ve metalaşma sürecini tersine çeviren bir süreci zorunlu kılmaktadır. Müşterekleştirme, feminist müşterekler ve çeşitli ekonomi literatürlerinde genellikle kolektif ilişki kurma yolları olarak tanımlanmakta ve çeşitli kapitalist ilişki biçimlerine karşı bir hareket olarak kabul edilmektedir. "Patterns of Commoning", Alpler'deki yüzyıllar öncesine dayanan kolektif sulama sistemlerine atıfta bulunarak başlamakta ve ardından müşterekleştirmeyi, "ortak eylem, birlikte şeyler yaratma, paylaşılan

⁶ And Dağları bölgesindeki yerli topluluklarda her aile grubuna verilen ad, "ayllu" olarak tanımlanmaktadır.

hedeflere ulaşmak için işbirliği” olarak tanımlamaktadır. Kısacası, birçok müşterekleştirme girişimi, kaynakların veya süreçlerin (örneğin yazılım geliştirme gibi) kolektif mülkiyet haklarını, bu hakları özelleştirmek isteyen yasal ve ekonomik düzenlemelere karşı savunma çabalarını içermektedir (Nightingale, 2019). Vandana Shiva'nın aktardığı üzere, “eğer küreselleşmenin, müştereklerin -suyumuzun, biyolojik çeşitliliğimizin, besinlerimizin, kültürümüzün, sağlığımızın, eğitimimizin- etrafının nihai olarak çitle çevrilmesi olduğu doğruysa, müştereklerin geri alınması da bizim çağımızın politik, ekonomik ve ekolojik görevidir” (Dardot ve Laval, 2018: 82).

Sonuç

İklim krizinin mevcut sistemsel yapı içinde çözülebileceğine dair inancın yok olmaya başlaması, küçülme toplumuna geçiş süreciyle ilişkili tartışmalara yönelik ilginin giderek artmasına neden olmaktadır. Bu geçiş sürecinde insanların piyasa dışı hayatta kalma kaynaklarından olan çevresel müşterekler önemli rol oynamaktadır. Büyüme toplumunun temelinde var olan bireyciliğin aksine küçülme toplumunun temelini oluşturacak olan toplumsallık, müşterekler vasıtasıyla daha kolay kurulmakta ve müşterekler, bireylerin neoliberal politikaların gelirlerini aşındırmasına karşı bir savunma mekanizması oluşturmasına imkân sağlamaktadır. 1990'lı yıllar ve özellikle 2000'li yıllar sonrasında Dünya genelinde müştereklerin korunmasına dair yapıcı politikaların uygulanmadığı görülmektedir. Özellikle 2000 yılından sonra yoğun şekilde çevresel müşterekler metalaştırılmış ve insanların piyasa dışı geçim araçları yok edilmiştir. Bu politikalar özellikle az gelişmiş ülkelerde yoksulluğun derinleşmesine ve iklimsel bozulmaların artmasına neden olmaktadır.

Literatür incelendiğinde müştereklerin yönetimine dair iki farklı yaklaşımın ön plana çıktığı görülmektedir. Hardin, müştereklerin sürdürülebilirliğinin sağlanması için özelleştirilmeleri gerektiğini belirtirken, Ostrom ise müştereklerin öz yönetim şeklinde yönetilmesiyle sürdürülebilirliğin sağlanacağını ifade etmektedir. Her ne kadar öz yönetim şeklindeki bir yönetimle ortakların trajedisi sonlanmasa da Ostrom'un saha çalışmalarının bulgularından da anlaşılacağı üzere bahsi geçen yönetim biçiminde trajedi en az seviyede gerçekleşmektedir. Hardin'in düşüncesinin temel çıkış noktası olan “insanların daima kendilerini düşündükleri” fikri sadece bir iddia olarak kalmıştır. İnsanların birbirlerine yabancılaştıkları durumları açıklayabilen Hardin, insanların toplumsal ilişkiler içinde bulunduğu durumlara dair bir açıklama yapamamaktadır. Bu nedenle insanların toplumsal varlıklar olduklarını vurgulayan Ostrom'un çalışmaları oldukça önemlidir. Neoliberal dönemde gerçekleştirilen halk eylemleri

incelendiğinde insanların temel kaygılarının müştereklerin ellerinden alınarak çitlenmesi olduğu anlaşılmaktadır. Bundan ötürü halklar öz yönetim şeklinde bir yönetim biçimi talep etmektedirler.

Müştereklerin sürdürülebilirliğinin sağlanmasında özyönetime dayalı bir örgütlenme gerekli görülmektedir. Müştereklerin sürdürülebilir yönetimi de doğal tahribatı azaltarak iklimsel bozulmaların engellenmesine katkı sunacaktır. Hem iklim krizinden hem de sürekli büyüme sağlanamadığından meydana gelen ekonomik krizlerden kurtulmak için ekonomi ve toplumun derinlemesine dönüştürülmesi gerekmektedir. Müştereklerin korunması ve küçülme toplumuna geçiş piyasacı ekonomi politikalarından sıyrılıp daha kamucu politikalara yönelmekle mümkün olabilecektir.

Kaynakça

- Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (2017), “Müşterekler: Çatışkılar, Hatlar, İmkanlar”, (Çev. Fikret Adaman vd.), Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (Der.), *Herkesin Herkes İçin – Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, (İstanbul: Metis Yayınları): 13-23.
- Akbulut, Bengi (2020), “Dayanışma Ekonomileri: Deneyimden İmkanlara Bir Çerçeve”, Işıl, Özlem S. ve Selma Değirmenci (Der.), *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 37-59.
- Aktaş, Munise Tuba (2023), “Thomas Sedlacek’in İyi, Kötü ve Ekonomi Gılgamış’tan Wall Street’e İktisadi Anlam Arayışı Kitabında Ekonominin Hikâyesi”, *Erciyes Akademi*, 37(2), s. 657-668.
- Al, İrem Soysal (2020), “Kolektif Ekolojik Tüketici İnişiyatiflerinin Alternatif Dayanışma Ağı ve Dönüşürken/Dönüştürürken Kadın Üretici Örgütlenmeleri”, Işıl, Özlem S. ve Selma Değirmenci (Der.), *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 197-234.
- Angus, Ian (2017), “Müştereklerin Trajedisi Miti”, (Çev. Fikret Adaman vd.), Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (Der.), *Herkesin Herkes İçin – Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, (İstanbul: Metis Yayınları): 44-52
- Anonim (2014), “Yeni Çitlemeler”, Göztepe, Özay (Ed.), *İlkel Birikim Sermayenin Kaldıracı*, (Ankara: NotaBene Yayınları): 278-297.
- Araral, Eduardo (2014), “Ostrom, Hardin and the commons: A critical appreciation and a revisionist view”, *Environmental Science & Policy*, 36, s. 11-23.
- Arendt, Hannah (2014), *Totalitarizmin Kaynakları/2: Emperyalizm*. (Çev. Bahadır Sina Şener), (İstanbul: İletişim Yayınları).

- Arslan, Arif (2018), “Neoliberalizmin ve kent meydanlarının postmodern estetiği”, *SAV Katkı*, 6, s. 6-20.
- Aslan, Azize (2021), *EZLN İsyanı ve San Andres Barış Görüşmeleri: Meksika/Chiapas'ta Zapatistaların Otonomi İnşası*, (Diyarbakır: DİSA Yayınları).
- Aykaç, Aslıhan (2018), *Dayanışma Ekonomileri*, (İstanbul: Metis Yayınları).
- Azzelini, Dario (2019), “Emek Gücünü Müşterekler Olarak Organize Etmek”, (Çev. Sezer Karagöz), *Praksis*, 49, s. 83-101.
- Barnes, Peter (2015), “Müştereklerin Yok Edilişinin Kısa Tarihi”, (Çev. Tuncay Birkan vd.), Walljasper, Jay (Ed.), *Müştereklerimiz Paylaştığımız Her Şey*, (İstanbul: Metis Yayınları): 74-77.
- Başkaya, Fikret (2017), “Fikret Başkaya: Radikal olmak, sorunları kökeninde ele almaktır”, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/fikret-baskaya-radikal-olmak-sorunlari-kokeninde-ele-almaktir-730018> (28.04.2017).
- Beaud, Michel (2016), *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*, (Çev. Fikret Başkaya), (İstanbul: Yordam Kitap).
- BM. 1992.
<https://kumid.net/euproject/admin/userfiles/dokumanlar/cevreilave02.pdf>
- Boal, Iain (2007), “Specters of Malthus: Scarcity, Poverty, Apocalypse”, <https://www.counterpunch.org/2007/09/11/specters-of-malthus-scarcity-poverty-apocalypse/> (11.09.2007).
- Bonefeld, Werner (2001), “The Permanence Accumulation: Commodity Fetishism and Social Constitution”, *The Commoner*, 2, s. 1-15.
- Bonefeld, Werner (2002), “History and Social Constitution: Primitive Accumulation is not Primitive”, *The Commoner*, s. 1-8, https://www.academia.edu/5987186/History_and_Social_Constitution_Primitive_Accumulation_is_not_Primitive
- Boratav, Korkut (2013), “Korkut Boratav, Gezi Direnişi’ni değerlendirdi: Olgunlaşmış bir sınıfsal başkaldırı...”, <https://sendika.org/2013/06/her-yer-taksim-her-yer-direnis-bu-isci-sinifinin-tarihsel-ozlemi-olan-sinirsiz-dolaysiz-demokrasi-cagrisidir-korkut-boratav-120919/> (22.06.2013).
- Boratav, Korkut (2016), “Bir neoliberalizm eleştirisi”, <https://www.birgun.net/makale/bir-neoliberalizm-elistirisi-114528> (03.06.2016).
- Buck-Morss, Susan (2015), “Yerelötesi Müşterekler ve Küresel Kalabalık Üzerine”, (Çev. Erkal Ünal), Madra, Yahya M. (Der.), *Türkiye’de Yeni İktidar Yeni Direniş*, (İstanbul: Metis Yayınları): 29-46.

- Caffentzis, George (2010), “Two Themes of Midnight Notes: Work/Refusal of Work and Enclosure Commons”, Hughes, Craig (Ed.), *Toward the Last Jubilee: Midnight Notes at Thirty Years*, (Washington: Perry Editions): 24-30.
- Caffentzis, George ve Silvia Federici (2018), “Kapitalizme Karşı ve Kapitalizmi Ötesinde Müşterekler”, (Çev. Fikret Adaman vd.), Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (Der.), *Herkesin Herkes İçin – Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, (İstanbul: Metis Yayınları): 128-143.
- Castells, Manuel (2013), *İsyan ve Umut Ağları*, (Çev. Ebru Kılıç), (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları).
- Chiengkul, Prapimphan (2018), “The Degrowth Movement: Alternative Economic Practices and Relevance to Developing Countries”, *Alternatives: Global Local Political*, 43(2), s. 1-15.
- Çiçek, Özal (2021), “Türkiye’de Tarımsal Üretim Güncel Sorunları Karşısında Üretici Kooperatiflerinin Geleceğini Yeniden Düşünmek”, Uygur, D. Yıldırım ve F. Serkan Öngel (Der.), *Şirketlerden Kooperatiflere Rekabetten Dayanışmaya*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 231-26.
- Dardot, Pierre ve Christian Laval (2018), *Müşterek – 21. Yüzyılda Devrim Üzerine Deneme*, (Çev. Ferhat Taylan), (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Değirmenci, Selma (2020), “Alternatif Ekonomiler Tartışmasına Bir Katkı: Dayanışma Ekonomileri”, Işıl, Özlem S. ve Selma Değirmenci (Der.), *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 61-87.
- Demaria, Federico, François Schneider, Filka Sekulova ve Joan Martinez-Alier (2013), “What is Degrowth? From and Activist Slogan to a Social Movement”, *Environmental Values*, 22(2), s. 191-215.
- Doğan, Ali Ekber (2013), “Hegemonya Krizine Geri Dönülürken Tarihsel Momentin Gereklere”, *Praksis*, Özel Sayı, s. 95-104.
- Dowie, Mark (2015), “Kadim Bir Hukuk İlkesi Bugün Her Zamankinden Daha Önemli”, (Çev. Tuncay Birkan vd.), Walljasper, Jay (Ed.), *Müştereklerimiz Paylaştığımız Her Şey*, (İstanbul: Metis Yayınları): 90-93.
- Dumenil, Gerard ve Dominique Levy (2014), “Neoliberal (Karşı) Devrim”, (Çev. Şeyda Başlı ve Tuncel Öncel), Saad-Fliho, Alfredo ve Deborah Johnston (Ed.), *Neoliberalizm Muhafif Bir Seçki*, (İstanbul: Yordam Kitap): 25-41.
- Dunning, Brian (2019), “Elektrikle Çalışan Arabalar Çevre Kirliliğine Daha Çok Neden Oluyor mu?”, (Çev. Arsel Berkat Acar), <https://evrimagaci.org/elektrikle-calisan-arabalar-cevre-kirliligine-daha-cok-neden-oluyor-mu-7922> (21.08.2019).

- Dwinell, Alexander ve Marcela Olivera (2018), “Su Bizim Ulan!: Bolivya’da Suyun Müşterekleşmesi”, (Çev. Fikret Adaman vd.), Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (Der.), *Herkesin Herkes İçin – Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, (İstanbul: Metis Yayınları): 187-197.
- Ergün, Betül (2021), “Türkiye’de Çay Üretiminde Özel Sektöre Alternatif Üretim Modeli: ‘Yeni Nesil’ Tarımsal Üretici Kooperatifçiliği”, Çağatay, Şahin Edgücan (Der.), *21. Yüzyıl Türkiye’sinde Tarım ve Kooperatifler*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 49-81.
- Faulkner, Neil (2015), *Roma: Kartalların İmparatorluğu*, (Çev. Çağdaş Sümer), (İstanbul: Yordam Kitap).
- Gorz, Andre (1986), “İşsizliğin altın çağı”, (Çev. Hülya Tufan), *Elveda Proletarya*, (İstanbul: AFA Yayınları): 145-160.
- Göçer, Mahir Can (2021), “Bir Dayanışma Ekonomisi Örneği Olarak Ovacık Tarımsal Kalkınma Kooperatifi: Deneyimler ve Tartışmalar”, Çağatay, Şahin Edgücan (Der.), *21. Yüzyıl Türkiye’sinde Tarım ve Kooperatifler*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 179-226.
- Göztepe, Özay (2014), “Sermayenin Kaldıracı: İlkel Birikim”, Göztepe, Özay (Ed.), *İlkel Birikim Sermayenin Kaldıracı*, (Ankara: NotaBene Yayınları): 15-36.
- Gürcan, Efe Can (2019), “Küresel Kapitalizmin Krizi, Sınıflar ve “Yeni” Toplumsal Hareketler”, *Praksis*, 50, s. 71-94.
- Haiven, Max (2018), *Radikal Hayalgücü ve İktidarın Krizleri*, (Çev. Kübra Kelebekoğlu), (İstanbul: Sel Yayıncılık).
- Hardin, Garrett (2017), “Müştereklerin Trajedisi”, (Çev. Fikret Adaman vd.), Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (Der.), *Herkesin Herkes İçin – Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, (İstanbul: Metis Yayınları): 25-43.
- Hardt, Michael (2018), “Komünizmde Müşterek Olan”, (Çev. Fikret Adaman vd.), Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (Der.), *Herkesin Herkes İçin – Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, (İstanbul: Metis Yayınları): 144-158.
- Hardt, Michael ve Antonio Negri (2011), *Ortak Zenginlik*, (Çev. Efla Barış Yıldırım), (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Harvey, David (2012), *Marx’ın Kapital’i İçin Kılavuz*, (Çev. Bülent O. Doğan), (İstanbul: Metis Yayınları).
- Harvey, David (2012a), *Sermaye Muamması*, (Çev. Sungur Savran), (İstanbul: Sel Yayıncılık).

- Harvey, David (2015), *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, (Çev. Aylin Onacak), (İstanbul: Sel Yayıncılık).
- Harvey, David (2015a), *On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu*, (Çev. Esin Soğancılar), (İstanbul: Sel Yayıncılık)
- Harvey, David (2019), *Yeni Emperyalizm*, (Çev. A. Nüvit Bingöl), (İstanbul: Sel Yayıncılık).
- Hazar-Kalonya, Dalya (2022), “İklim Değişikliği Azaltım ve Uyum Süreçlerinde Mera Alanlarının Önemi”, *Çevre Şehir ve İklim Dergisi*, 1(1), s. 128-157.
- Hill, Christopher (2013), *Dünya Altüst Oldu*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Illich, Ivan (2015), “Ekonomik Güçsüzlüğümüzün Kökenleri”, (Çev. Tuncay Birkan vd.), Walljasper, Jay (Ed.), *Müştereklerimiz Paylaştığımız Her Şey*, (İstanbul: Metis Yayınları): 85-86.
- Kallis, Giorgis (2020), “Büyüme Olmadan Ekonomi”, (Çev. Onur Orhangazi), *Başka Bir Ekonomi Mümkün*, (Ankara: Ütopya Yayınevi): 57-87.
- Kallis, Giorgos, Federico Demeria ve Giacomo D’Alisa (2020), “Giriş: Küçülme”, (Çev. Ayşe Ceren Sarı, Berk Öktem, Burag Günden ve Yaprak Kurtsal), D’Alisa, Giocoma, Federico Demeria ve Giorgos Kallis (Ed.), *Küçülme – Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı*, (İstanbul: Metis Yayınları): 17-40.
- Kissling-Näf, I, T Volken ve K Bisang (2002), “Common property and natural resources in the Alps: the decay of management structures?”, *Forest Policy and Economics*, 4(2), s. 135-147.
- Latouche, Serge (2018), *Kanaatkâr Bolluk Toplumuna Doğru*, (Çev. Tahir Karakaş), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Luxemburg, Rosa (1984), *Sermaye Birikiminin Tarihsel Koşulları*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), (İstanbul: Kaynak Yayınları).
- Madra, Yahya M. (2015), “Sunuş: Türkiye’de ve Dünya’da Dönüşen Sermaye-Ulus-Devlet Karşısında Yerelötesi Müşterekler Siyaseti”, Madra, Yahya M. (Der.), *Türkiye’de Yeni İktidar Yeni Direniş*, (İstanbul: Metis Yayınları): 9-28.
- Mariategui, Jose Carlos (1971), *Seven Interpretive Essays on Peruvian Reality*. (Çev. Marjory Urquidi), (Texas: University of Texas Press).
- Martinez-Alier, Joan (2012), “Environmental Justice and Economic Degrowth: An Alliance between Two Movements”, *Capitalism Nature Socialism*, 23(1), s. 51-73.

- Martinez-Alier, Joan, Unai Pascual, Frank Dominique Vivien ve Edwin Zaccai (2010), “Sustainable de-growth: Mapping the context, criticism and future prospects of an emergent paradigm”, *Ecological Economics*, 69(9), s. 1741-1746.
- Marx, K. (2011), *Kapital 1. Cilt*, (Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan), (İstanbul: Yordam Kitap).
- McNally, David (2016), *Piyasanın Ucubeleri*, (Çev. İdil Çetin), (Ankara: Dipnot Yayınları).
- Nightingale, Andrea J. (2019), “Commoning for inclusion? Political communities, commons, exclusion, property and socio-natural becomings”, *International Journal of the Commons*, 13(1), s. 16-35.
- Ostrom, Elinor (1992), “The Rudiments of a Theory of the Origins, Survival and Performance of Common-Property Institutions”, Bromley, David W. (Ed.), *Making The Commons Work – Theory, Practice and Policy*, (California: ICS Press): 293-318.
- Ostrom, Elinor (1999), “Coping with Tragedies of the Commons”, *Annual Review of Political Science*, 2, s. 493-535.
- Ostrom, Elinor (2000), “Private and common property rights”, Bouckaert, Boudewijn ve Gerrit De Geest (Ed.), *Encyclopedia of Law and Economics, Volume 1: The History and Methodology of Law and Economics*, (Cheltenham: Edward Elger).
- Ostrom, Elinor (2017), “Müşterekleri Yeniden Tanımlamak”, (Çev. Fikret Adaman vd.), Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (Der.), *Herkesin Herkes İçin – Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, (İstanbul: Metis Yayınları): 53-76
- Özbay, Özdeş (2018), “Suyun Müşterekler Siyaseti”, <https://musterekler.sehak.org/2018/12/02/suyun-musterekler-siyaseti-ozdes-ozbay/> (02.12.2018).
- Özcan, Berna Aksoy (2020), “Ortak Mülkiyet Çerçevesinde İklim Değişikliği Sorununun Çözümünde Kyoto Protokolü’nün Etkisi”, *Akdeniz İİBF Dergisi*, 20(2), s. 169-184.
- Özdemir, Güler ve Leman Çelik Özşahin (2018), “Kentsel muhalefeti ve kentsel dönüşümü yeniden düşünmek: Gülsuyu-Gülensu Mahallesi”, *SAV Katkı*, 6, s. 21-31.
- Öztan, Güven Gürkan (2013), “Gezi Direnişi ile Kurulan Otantik Kamusalılık ve Dayanışma Ruhu”, *Praksis*, Özel Sayı, s. 165-180.

- p.m. (2010), “From Midnight to Dawn: Permutations of a Crisis and the Comedy of the Commons”. Hughes, Craig (Ed.). *Toward the Last Jubilee: Midnight Notes at Thirty Years*, (Washington: Perry Editions): 12-17.
- Palley, Thomas I. (2014), “Keynesçilikten Neoliberalizme: İktisat Biliminde Paradigma Kayması”, (Çev. Şeyda Başlı ve Tuncel Öncel), Saad-Fliho, Alfredo ve Deborah Johnston (Ed.), *Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki*, (İstanbul :Yordam Kitap): 42-58.
- Research & Degrowth (2010), “Degrowth Declaration of the Paris 2008 conference”, *Journal of Cleaner Production*, 18(6), s. 523-524.
- Rifkin, Jeremy (2015), “Zenginlerin Yoksullara Karşı Devrimi”. (Çev. Tuncay Birkan vd.), Walljasper, Jay (Ed.), *Müştereklerimiz Paylaştığımız Her Şey*, (İstanbul: Metis Yayınları): 84.
- Rolant, Michel (1986), “Daha az çalışmak ve daha iyi yaşamak”, (Çev. Hülya Tufan), *Elveda Proletarya*, (İstanbul: AFA Yayınları): 179-185.
- Schindler, Julia (2012), “Rethinking the Tragedy of the Commons: The Integration of Socio-Psychological Dispositions”, *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 15(1), s. 1-15.
- Sibai, Mustafa (2010), *İslam Sosyalizmi*, (Çev. Yaşar Nuri Öztürk), (İstanbul: Yeni Boyut).
- Sing’oei, K. (2015), “Afrika’dan Bakış”, (Çev. Tuncay Birkan vd.), Walljasper, Jay (Ed.), *Müştereklerimiz Paylaştığımız Her Şey*, (İstanbul: Metis Yayınları): 42.
- Stern, Paul C. (2011), “Desing principles for global commons: natural resources and emerging technologies”, *International Journal of the Commons*, 5(2), s. 213-232.
- Şahin, Ümit (2004), “Truva Atı Olarak Sürdürebilir Kalkınma”, https://www.academia.edu/1923053/Truva_At%C4%B1_Olarak_S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilir_Kalk%C4%B1nma
- Tokur, Rojin Elif (2020), “Kırsal Kalkınma Projesinde Kadının Katılımcılığı: Kavar Havzası Deneyimi”, Işıl, Özlem S. ve Selma Değirmenci (Der.), *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 235-267.
- Toyoda, Mitsuyo (2018), “Revitalizing Local Commons: A Democratic Approach to Collective Management”, Rozzi, Ricardo, Roy H. May Jr., F. Stuart Chapin III, Francisca Massardo, Michael C. Gavin, Irene J. Klaver, Anibal Pachard, Martin A. Nuñez, Daniel Simberloff (Ed.), *From Biocultural Homogenization to Biocultural Conservation* (Switzerland: Springer): 443-457.

- Verde, Tom (t.y.), “Allah Commands”, <https://www.earthisland.org/journal/index.php/magazine/entry/himas>
- Walljasper, Jay (2015), “İslami Bir Gelenek”, (Çev. Tuncay Birkan vd.), Walljasper, Jay (Ed.), *Müstereklerimiz Paylaştığımız Her Şey*, (İstanbul: Metis Yayınları): 38.
- Wily, Liz Alden (2012), “The Global Land Grab: The New Enclosures”, Bollier, David ve Silke Helfrich (Ed.). *The Wealth of The Commons: A World Beyond Market and State* (Amherst: Levellers Press): 132-140.
- Yeni, Onur (2014), “Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma: Bir Yazın Taraması”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), s. 181-208.
- Yıldırım, Uygur Dursun (2019), “Belediyeler ve Kooperatifler Ekseninde Türkiye Tarımında Alternatif Kamusal Deneyimleri: Olanaklar ve Sınırlar”, Öngel, F. Serkan ve Uygur Dursun Yıldırım (Der.). *Krizle Karşı Kooperatifler*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 25-78.
- Yıldırım, Uygur Dursun ve F. Serkan Öngel (2021), “Önsöz”, Uygur, D. Yıldırım ve F. Serkan Öngel (Der.), *Şirketlerden Kooperatiflere Rekabetten Dayanışmaya*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 7-24.
- Yörük, Erdem ve Murat Yüksel (2015), “Gezi eylemlerinin toplumsal dinamikleri”, *Toplum Bilim*, 133, s. 132-165.